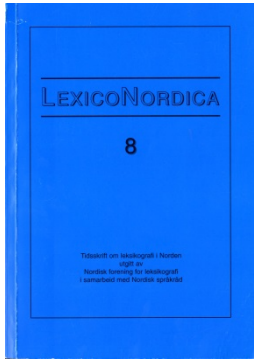

LexicoNordica

Forfatter:	Satu Tanner [Främmandeordbok av encyklopedist]	
Anmeldt værk:	Veli Valpola: <i>Suuri sivistyssanakirja</i> ('Stora främmandeordboken'). WSOY: Helsingfors/Juva 2000. 1284 s.	
Kilde:	LexicoNordica 8, 2001, s. 259-268	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive	

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Satu Tanner

Främmandeordbok av encyklopedist

Veli Valpola: *Suuri sivistyssanakirja* ('Stora främmandeordboken'). WSOY: Helsingfors/Juva 2000. 1284 s.

År 2000 utkom den omfattande och länge väntade främmandeordboken *Suuri sivistyssanakirja* av Veli Valpola. Filosofie doktorn och encyklopedisten Veli Valpola (1922–1996) ledde under många år ordboksavdelningen vid förlaget Werner Söderström och redigerade också flera stora encyklopedier. Han var under hela sitt liv intresserad av främmande ord och hade också goda möjligheter att bygga upp ett stort arkiv över denna ordtyp. Underlaget utgörs av materialet till de stora encyklopedierna, vilket innebär att faktauppgifter och förklaringar överlag är tillförlitliga.

I Finland kom den första encyklopedin, *Tietosanakirja* (TS) ('Encyklopedin'), ut 1909–1922 i elva band. När verket påbörjades var Finland inte ens självständigt, och publiceringen togs som ett bevis på att landet kunde räkna sig till kulturländerna. Redaktörerna och artikelförfattarna representerade det bästa vetandet i landet och artiklarna är både skrivna och granskade av experter inom olika fackområden. Författare till nyare encyklopedier har därmed haft en solid bas att utgå ifrån.

För främmandeordboken kompletterade Valpola encyklopediexcerpterna genom att excerpera hundratals olika publikationer som dock inte finns specificerade någonstans. Före sin död lämnade han över ordboksmanuskriptet till förlaget.

Som medarbetare hade Valpola en annan person som också forskade i främmande ord, Kalevi Koukkunen. De två förde ofta diskussioner kring vad ett främmande ord är. År 1996 blev Koukkunen huvudredaktör för främmandeordboken och lade tillsammans med Jukka Keränen och Vuokko Hosia sista handen vid verket. Resultatet är ett fint minnesmärke över den forne chefen. Veli Valpola hade förmodligen varit glad om han kunnat se sin ordbok.

Suuri sivistyssanakirja är imponerande. Den omfattar 1284 sidor och enligt baksidestexten 38.000 lemman och 60.000 förklaringar. Det finns andra främmandeordböcker i Finland, men detta är den ojämförligt mest omfattande.

Behovet av främmande ord

De flesta främmandeordböckerna har på samma sätt som Valpolas verk kommit till i samband med redigeringen av encyklopedier. Främmande ord behövs när fenomen som tillhör främmande kulturer skall förklaras. I arbetet med den första upplagan av TS deltog flera personer som forskade i det finska språket, och därmed ägnades mycket uppmärksamhet åt de främmande ordens ortografi. Som ett appendix till encyklopedin tillkom *Sivistyssanakirja* ('Främmandeordboken', 1924), född ur encyklopedins behov.

Vanligtvis brukar främmandeordböcker utarbetade av språkfolk skilja sig från encyklopediförfattares främmandeordböcker. I de förra fästs stor vikt vid ortografin och vid problematisk böjning. Den nyaste omfattande ordlistan av det här slaget finns i Terho Itkonens bok *Uusi kieliopas* ('Nya språkguiden'). Också uttalet brukar ägnas uppmärksamhet, och linjen för finskan har överlag varit att främmande ord skall uttalas som i det ursprungliga långivarspråket, inte som i ett eventuellt förmedlande språk.

Definitionen på *främmande ord* i Valpolas bok

Så här definierar Valpola termen *sivistyssana*¹ 'främmande ord': "med *sivistyssana* avses internationella ord, ofta inlånade från latin eller grekiska eller bildade enligt mönster från dessa språk, som har spritt sig till alla kulturspråk och i regel anpassats till låntagarspråket på olika sätt". I artikeln *kulttuurisana* 'kulturord' begränsar Valpola begreppet *sivistyssana* ytterligare. Han säger att främmande ord (*sivistyssana*) är ord som förmedlas via skrivna texter och som därmed utgör en mycket mindre grupp än kulturorden (*kulttuurisana*). De senare definieras på detta sätt: "ord som hänför sig till kultur i dess vidaste etnografiska bemärkelse, alltså alla ord som på något vis hänför sig till samhälle och näringsliv; typiska ord av det här slaget är avledningar av grundord eller ord lånade från andra språk".

Man brukar räkna med att det finns tre typer av lånord i finskan: 1) *yleislainat* "allmänna lånord" som helt och hållet har anpassats till det

¹ Ordet *sivistyssana* skulle ordagrant kunna översättas med 'civilisationsord, bildningsord'. Främmande ord har inte lika stor spridning i finskan som i svenskan och har använts i högre grad endast av den s.k. bildade klassen.

finska ljudsystemet och som inte uppfattas som lånord, t.ex. *koulu* (<< lat. *schola* 'föreläsning, föredrag; skola; meningsriktning', 2) *varsinaiset vierassanat* eller *erityislainat* "egentliga främmande ord" eller "speciallån", som känns igen på att ljudstrukturen är främmande för finskan, t.ex. *filosofi* och *invalidi* (*f* och *d* är främmande fonem i finskan) och 3) *sitaattilainat* 'citatlån', som stavas och vanligen också uttalas och betonas som i det långivande språket, t.ex. *buffet* [byfé:] (i finskan betonas normalt första stavelsen), *bug* [bagg] (både *b* och *g* är främmande för finskan). De ord som tas upp i Valpolas ordbok hör i huvudsak till kategori 2 och 3. Dessutom finns det med vedertagna talesätt och partiella översättningslån, t.ex. *akilleenkantapää* 'akilleshäl'.

Finskan och de andra finsk-ugriska språken har under årtusendenas lopp lånat in åtskilliga ord av indoeuropeiskt ursprung, de äldsta rent av från urindoeuropeisk tid, t.ex. *nimi* 'namn' och *vesi* 'vatten'.

Valpola antar att de främmande orden har lånats in via skriftspråket. I så fall är de högst 500 år gamla och då kan man tala om nya lånord. Den finska termen *sivistyssana* har periodvis undvikits eftersom den ansetts alltför värderande (jfr fotnot 1). I stället har man talat om *vierassanat* 'främmande ord' eller *vierasperäiset sanat* 'ord av främmande ursprung'. Den första används t.ex. av Terho Itkonen.

Om förtexten

Tyvär är förordet i ordböcker i allmänhet mycket kort. Författarna skulle säkert ha mycket att förtälja om ordbokens tillkomst. Men användarna har för det mesta inte tålmod att fördjupa sig i någon presentation utan går direkt på själva ordboksartiklarna. Sedan beklagar de sig över att artiklarna är svåra att förstå, utan att inse att svaret på många frågor kan finnas i förtexten.

Också i Valpolas ordbok är förtexten kort. Först redogörs det för bokens tillkomsthistoria på en och en halv sida. Därefter presenteras tidigare utgivna finska främmandeordböcker, sammanlagt ett tjugotal. Den första utkom redan 1890, Otto Meurmans omfattande (945 sidor) *Sanakirja yleiseen sivistykseen kuuluvia tietoja varten* ('Ordbok för inhämtande av kunskap som hör till den allmänna bildningen'). Tidigare ordboksförfattare hade koncentrerat sig på skapandet av det finska skriftspråket. Behovet att förklara främmande ord växte allteftersom finskan började användas som skriftspråk och därmed också som kanslispråk.

Det följande avsnittet innehåller en sex sidor lång användarvägledning. Den är nödvändig för att användaren skall kunna tillgodogöra sig artiklarna.

Om alfabetisering och stavning

Alfabetiseringen ger anledning till vissa reflexioner. Det som förvånar mig är att *A* går före *a*. Enligt min uppfattning borde det ommarkerade komma först. I encyklopedier följs uppenbarligen ett annat system än i språkliga ordböcker. En annan lustighet är paren *s* och *%o* och *v* och *w*. Enligt förordet har de sorterats separat men alfabetiseringsprogrammet har inte alltid följt den principen, jfr t.ex. *ba%olyk*, *ma%oallah*, *lawrencium*, *lawsoniitti*, *leeward*. Den problematiska bokstaven *%o* kom in i finskan från den tjeckiska ortografin i slutet av 1800-talet. Tryckeritekniskt är den fortfarande besvärlig och alla tidningar kan inte sätta den. Tidigare ersattes den ofta med kombinationen *sh*. En huvudprincip inom finsk ortografi är dock att ett språkljud skall motsvaras av en bokstav och när främmande ord å andra sidan helst skall stavas som i det långivande språket är problemet givet. Vanligast är *%o* i slaviska lånord, eftersom t.ex. ryska lånord måste translittereras. På grund av principen ett ljud – en bokstav blir det ytterst förvirrande när ett och samma ljud kan få fyra olika stavningar; utöver *%o* också *s* eller *sh* och i tyska lån därtill *sch*.

Från hänvisningslemmat *Yiddish* (engelsk form) i ordboken hänvisas det till den tyska formen *jiddisch* som i själva artikeln är stavat *jiddi%o*. Där ges ytterligare formerna *jiddi*, *jiddin kieli* (*kieli* = språk). I *Suomen kielen perussanakirja* ('Finsk basordbok') är *s* och *%o* och *v* och *w* samsorterade och likaså i den ovan nämnda *Kieliopas*.

Om informationen i artiklarna

Första informationskategorin efter uppslagsordet är uttalsangivelser. Att ange uttal är nödvändigt. Bokstaven *z* skall t.ex. enligt Valpola uttalas på sex olika vis: *zapadnik* [zapad-], *zapateado* [flapatea'>o], *zapatisti* [tsapa-], *zeeta* [dze:ta], *zeppeliini* [seppe-], *zheng* [t%^ae:+]. Utan uttalsangivelser skulle finnas uttala på samma sätt i alla de här fallen. Finskans ljudsystem tillämpas bara på lån som inlemmats i finska

språket. Främmande ljud är *b*, *d*, *g* och *f* samt initiala konsonantkombinationer. Fortfarande hör man ofta finnar tala om *Perliinin olumppialaiset* (pro *Berliinin olympialaiset*) 'Berlinolympiaden'. I all synnerhet är det viktigt att latinets stavelsekvantitet har markerats, eftersom latinundervisning knappast förekommer i skolorna längre.

Uttalsangivelsen följs ibland av en uppgift om långivarspråk inom parentes. Mer sådan information kunde finnas med.

Därefter följer betydelseangivelsen och efter den eventuella parallellformer inom parentes. Uppslagsordens stilvärde är sällan angivet och några angivelser om vilka av parallellformerna som rekommenderas finns inte heller. Enligt författarna är stilangivelser alltid subjektiva och beroende av användningssituationen. Men användarna kunde säkert ha haft nytta av få veta stilvärdet.

Sist i artikeln finns inom parentes eventuell förfinskad form samt synonymmer.

Valpolas ordartiklar är mycket informationstäta. Det bästa med ordboken är de klara och detaljerade betydelsebeskrivningarna. De är encyklopediskt exakta och utförliga. Användaren får veta mycket.

Ordboken innehåller också korta fraser, i första hand bevingade ord från antiken och från senare litteratur. De är försedda med uttalsangivelser. Det finns också en del andra fraser, t.ex. den nationalsocialistiska parollen *Blut und Boden* som användes för att betona betydelsen av ras och hemort. Om boken också hade innehållit det tyska koncentrationslägersmottot *Arbeit macht frei* med förklaring kunde reklambyrån för en finsk storfirma kanske ha klarat sig från en skandal. Den försökte lansera en ny produkt på den tyska marknaden med denna slogan, vilket väckte både bestörtning och indignation.

För uppslagsorden nämns ibland långivarspråk och ursprungsform, men sådan information kunde det som sagt finnas mer av. Här står främmandeordboken sig inte i jämförelsen med Kalevi Koukkunens bok *Atomi ja missi* ('Atomen och missen') som är en etymologisk ordbok över de 1.000 vanligaste främmande orden i finskan. I den finns uppgifter om betydelse, första belägg och långivarspråk, språkexempel, information om i vilka ordböcker orden finns lemmatiserade samt uppgifter om förekomst i språk som är besläktade med långivarspråket.

Inhemska "kulturord"

Det har tidvis funnits en puristisk tendens att undvika främmande ord i finskan. I stället för inlånade ord har man skapat stora mängder ord utifrån finska grundord med hjälp av det rika finska avledningssystemet.

met. Alla de här nybildningarna har dock inte vunnit insteg i språket. Bland de grammatiska termerna används t.ex. *yksikkö* numera i stället för *singulaari* 'singularis' och *monikko* i stället för *pluraali* 'pluralis', men det är inte många som talar om *omanto* i stället för *genitiivi* eller *sisätulento* i stället för *illatiivi*².

Ordet *sivistys* 'kultur; bildning' är för övrigt ett exempel på inhemska "kulturord". Det är härlett ur verbet *sivistää* 'bilda; upplysa; kultivera'. Bägge orden presenterades första gången av Reinhold von Becker 1822. Grundord är adjektivet *siveä* 'oförvitlig, ärbar'. Agricola använder på 1500-talet *siuet* (plur.) i betydelsen 'de ödmjuka, de tysta', och i dialekterna förekommer *siveä* i betydelseorna 'blid, proper, prydlig, passande, snygg, god' (SSA 3:191). Andra exempel på medvetet skapade, fungerande nyord av inhemskt ursprung är *tietää* 'veta' och *tiede* 'vetenskap', båda härledda ur ordet *tie* 'väg', *puhelin* 'telefon' (< *puhua* 'tala, prata'), *happi* 'syra' (< *hapan* 'sur'), *typpi* 'kväve' (< *typehtyä* 'kvävas, storkna, slockna') och *tutka* 'radar' (< *tutkia* 'undersöka, studera, forska').

Smärre skönhetsfel

Det säger sig självt att man i en den enorma mängden artiklar kan hitta lemmaluckor och diverse småfel. I gruppen nutida religiösa ledare saknas t.ex. *ajatollah* 'hederstitel för religiös dignitär inom shia', jfr tyska *Ajatollah* < persiska *Çya'ullÇh* 'guds ljus' (Duden 55). Likaså saknas *dalai-lama* (<< mongoliska *dalai* 'hav; oändligt mäktig' och tibetanska *lama* 'munk av högre stånd') 'andlig ledare för samtliga lamor', *pant%oen lama* eller *ta%oi lama* ('pantchen lama') 'andlig ledare vid sidan av dalai lama' (TS 2).

Ordet *amppele* som enligt NS betyder 'skålformad lampa avsedd att hängas upp' kunde finnas med. Numera är sammansättningen *amppelekasvi* 'ampelväxt' vanlig. Motsvarande ord finns i svenska och tyska (*ampel* resp. *Ampel*). Utgångsform är latinets *ampulla*, en diminutivform av *ampora* som i sin tur återgår på ett grekiskt ord med betydelsen 'kärl med två handtag'.

Ordet *appelsiini* saknas (< sv. *apelsin* < ä. lågty. el. holl. *appelsina*, ssg. *appel* 'äppel' + *Sina* 'Kina', eg. alltså 'kinaäpple'), medan *luumu* 'plommon' och *sitruuna* 'citron' finns med.

² *yksikkö* < *yksi* 'ett' + subst.änd. *-kkö*, *monikko* < *moni* 'fler, många' + subst.-änd. *-kko*, *omanto* < *oma* 'egen' + verbalsubst.änd. *-nto*, *sisätulento* < *sisä* 'inne-' + *tulla* 'bli; komma' + verbalsubst.änd. *-nto*.

På 1920-talet fanns det i Ungern en minister benämnd *kultus-ministeri*. Formen skulle utan vidare tolkas som en felskrivning i våra dagar, om man inte kontrollerar saken i en encyklopedi, t.ex. TS 5: "minister som sköter kyrkliga ärenden och i de flesta europeiska länder dessutom undervisningsärenden". Ordet *kultus* (lat. *cultus*) betyder 'fostran, bildning; gudstjänst'.

Astrakaani förklaras på följande sätt: 'päls av karakulfåret som har tät och lockig ull; en söt äppelsort (som inte odlas i Finland)'. Det sista påståendet stämmer inte. Det går åtminstone emellanåt att få tag på finska astrakanäpplen. Äppelsorten benämnd *antonovka* saknas som uppslagsord.

Bland förklaringarna till *akatemia* 'akademi' saknas *Suomen Akatemia* (*Finlands Akademi*), dvs. betydelsegrupp 3: 'statsledd organisation för främjande av vetenskap' (vetenskapsakademier förekom i flera östeuropeiska länder; Finlands Akademi). I Sverige t.ex. är Svenska Akademien oavhängig av staten.

Ordet *akti* 'akt' har också betydelsen 'högtidlig förrättning' utöver den betydelse som anges.

För ordet *kelim* anger Valpola endast 'fårrasen karakul' och inte alls betydelsen 'orientalisk vävteknik som resulterar i en väv med slitsar' (Nokela). I artikeln *karamaani* 'karaman' förklaras också *kelim* som 'en av de traditionella, österländska handvävda mattyperna', men någon hänvisning till den artikeln finns inte i artikeln *kelim*.

Om *sopuli* 'lämmel' sägs det: 'art av smådäggdjur i familjen sorkar med mycket kort svans. I Finland förekommer fjälllämmel och skogslämmel'. Tidigare avsåg ordet *sopuli* dock ett högt värderat pälsdjur, nämligen sobel, numera *soopeli* på finska.

I vardagsspråk avser ordet *prenikka* 'medalj, utmärkelse', men så sent som i Lönnrot anges dock den ursprungliga betydelsen 'pepparkaka'. Ordet är ett ryskt lån. Avundsamma finner förlöjligade under tsartiden de utmärkelser deras landsmän fick. På den tiden var medaljerna mycket stora och granna.

Vissa uppslagsord kunde med fördel ha utelämnats. Avledningar är en sådan grupp. Om man anger att *haplonastia* betyder 'det att en del av en växt böjer sig i sin egen riktning på grund av en retning förorsakad av beröring' behöver man knappast ange att *haplonastinen* betyder 'som har att göra med haplonasti'.

Artikeln *kanapee* har kommit med i två versioner och uppslagsorden *haitari* och *hanuri* (vard. för 'dragspel') kunde också ha strukits. De är hänvisningslemman med hänvisning till *harmonikka* 'dragspel', men det är osäkert om de är inlånade. Snarare torde de vara pejorativa bildningar i finskan.

Vanliga ord som anpassats till finskan och finsk ortografi kunde också med fördel ha uteslutits, t.ex. *sitruuna* 'citron' och *luumu* 'plommon' (*appelsiini* finns ju inte heller med).

Också uppslagsordet *rakka* 'blockhav' med definitionen 'blockfält; stenfält som uppkommit genom att berggrunden har vittrat eller spruckit sönder' kunde utgå. Enligt SSA kan man anta att ordet, med tanke på dess utbredning, är av samiskt ursprung, även om någon samisk ursprungsform inte har påträffats. I vilket fall som helst har ordet knappast kommit in i dialekterna via skriftspråket.

Ordet *latomäkeläisyys* är en skämtsam benämning på professionell idrottsutövning. Ordet har uppstått som en folketymologisk bildning till den kände franske löparen Jules Ladoumègues namn. Men det fyller inte kriteriet att främmande ord skall uttalas som i utgångsspråket. Det uttalas på finskt sätt och är också bildat enligt finska ordbildningsmönster. Det är en sammansättning av *lato* 'lada' och *Mäkelä*, som är ett vanligt finskt efternamn bildat till ordet *mäki* 'backe'. Till sammansättningen har fogats en adjektivändelse *-inen* och adjektivet har i sin tur gjorts till substantiv med ändelsen *-yys*.

Morfologisk information som saknas

I *Kieliopas* anges det hur främmande ord skall avstavas, hur de böjs och om de tar främre eller bakre vokal i ändelser. Ingen av de här är sakerna är självklara i finskan och användare som skriver behöver upplysningar om dem. Den praktiska nyttan av Valpolas bok hade ökat om sådana uppgifter hade funnits med.

Slutomdöme

Redigeringen av Suuri sivistyssanakirja har tagit många år i anspråk. Resultatet är en vacker och mycket användbar bok som vi kan vara både stolta och tacksamma över. Finsk lexikologi har tagit ett stort steg framåt. Boken är intressant att läsa i. Den innehåller utmärkta artiklar som i koncentrerad form ger allmänbildande information. Med hjälp av boken kan man som icke-initierad tillgodogöra sig t.ex. musikrecensioner, och den är en utmärkt hjälpreda när man försöker sätta sig in i artiklar från olika vetenskapsområden, som ju ofta vimlar av främmande ord. När man bläddrar i boken får man hela tiden aha-upplevelser och påminns ständigt om sådant man hade glömt.

Ordboken borde absolut hållas à jour. I och med att de internationella kontakterna bli fler och fler kommer det dagligen in nya ord i språket och dessa borde registreras och följas upp. Det är bara att hoppas att Veli Valpolas efterföljare Kalevi Koukkunen fortsätter att ägna sig åt sin ungdomskärlek främmande ord och åt detektivarbetet att spåra nya lånord under det nya årtusendet.

Litteratur

- Atomi ja missi = Kalevi Koukkunen 1990: *Atomi ja missi. Vierassanojen etymologinen sanakirja* ('Atomen och missen'). Porvoo, Helsinki, Juva: WSOY.
- Duden = *Das grosse Fremdwörterbuch. Herkunft und Bedeutung der Fremdwörter* 1994. Mannheim, Leipzig, Wien & Zürich: Dudenverlag.
- Kieliopas = Terho Itkonen 2000: *Uusi kieliopas* ('Nya språkguiden'). Tarkistanut ja uudistanut Sari Maamies ('reviderad av Sari Maamies'). Helsinki: Tammi.
- Lönnrot = Elias Lönnrot 1874–1880: *Suomalais-Ruotsalainen sanakirja* 1–2. Helsinki.
- Nokela = Leena Nokela 1993: *Wanhain tawarain sanakirja*. (3., uusittu painos). Helsinki, Keuruu: Otava.
- NS = *Nykysuomen sanakirja* (I–VI) ('Nufinsk ordbok') 1951–1961. Porvoo: WSOY
- Perussanakirja = *Suomen kielen perussanakirja*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55 1990–1994. Helsinki: Valtion painatuskeskus.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä 1–3. Etymologinen sanakirja*. Kotimaisten kielten tutkimuslaitoksen julkaisuja 62 1990–2000. Helsinki: SKS.

TS = Tietosanakirja 2 (1910) och *Tietosanakirja* 5 (1913) ('Encyklopedin'). Helsinki: Tietosanakirjaosakeyhtiö.

(Översättning från finska: Nina Martola)